

Államosítás: munkásellenőrzés vagy a kapitalizmus megmentése?

Tanulmány az 1974–1975-ös portugál forradalom idején lezajlott államosításokról

A portugál forradalom 1974. április 25-én katonai puccsal kezdődött, amelynek célja a Salazar-rendszer megbuktatása és a gyarmati háborúk beszüntetése volt; a forradalmat csak tizenkilenc hónappal később, 1975. november 25-én számolták fel, ugyancsak katonai puccsal. 1974 áprilisában három társadalmi tényező együttes hatása teremtett olyan történelmi helyzetet, ami a portugál forradalmat a második világháborút követő időszak legradikálisabb társadalmi forradalmává tette Európában. A huszadik században ez volt az utolsó olyan eseménysor, amikor megkérdőjelezték a termelőerők magántulajdonának jogosságát. A gyarmatosítás eltörlésére irányuló forradalmak megrendítették a portugál katonai hierarchiát. Az 1973-as válság a portugál irányító hatalom további gyengüléséhez vezetett, míg végül a Tajo folyó mindkét partján, Lisszabonban is, a város környékén is, kiformalódott egy fiatal városi munkásság, amely többé-kevésbé spontán módon szerveződött és koncentráldott; ők hozták mozgásba az önszerveződés azon formáit, amelyek a hagyományos szociáldemokrata és kommunista pártok ellenőrzését megkerülve, még cseppfolyós állapotokat eredményeztek.

A portugál forradalom időszakában zajlott le a gazdaság főbb szektorainak – a bankoknak, a biztosítóknak és az energiaiparnak – az államosítása. Az első államosítás már 1974 májusában végbement a munkások kezdeményezésére, ám a kiterjedt államosításra jórészt csak 1975 márciusa után került sor, amikor a GDP több mint négy százalékkal esett vissza. E tanulmányban ennek az államosítási folyamatnak a történetét követjük végig, továbbá vizsgáljuk a Portugál Kommunista Pártnak a folyamatokhoz való viszonyát, és mindenekelőtt azt a kérdést elemezzük, hogy mindezek az események vajon a munkásoknak a termelés fölötti ellenőrzését eredményezték-e, vagy pedig, éppen ellenkezőleg, arra szolgáltak, hogy a portugál burzsoázia megmenthesse a gyárakat és vállalatokat a gazdasági válságot követő összeomlás hatásaitól úgy, hogy e termelőegységeket átengedte a munkásellenőrzésnek.

„A demokratikus állam alapvető – mindmáig a nagy monopóliumok kezén lévő – gazdasági szektorainak ellenőrzése révén végül lehetőség nyílik arra, hogy megakadályozzuk a tőke kimenekülését, és így a nyereséget a nép szolgálatába állíthatjuk.”¹

Az államosítás jelentése

A bankok, biztosító társaságok és gyárak államosítása Portugáliában nagyjából 1975 márciusa és 1975 májusa között ment végbe, és a munkások által követelt politikai lépés volt. A munkások a forradalom dinamikájától vezérelve vették rá a politikai pártokat és a Fegyveres Erők Mozgalmát e lépésre, és kényszerítették a forradalmi tanácsot és a negyedik átmeneti kormányt, hogy először a bankokat és a biztosító társaságokat államosítsák, majd pedig számos kulcsfontosságú céget is, amelyek a meghatározó portugál gazdasági csoportok részét alkották. 1975-ben Portugáliában a forradalom állította a történelem fókuszába az államosítás kérdését, amit a Kommunisták Pártja fontosabbnak ítélt bármiféle, a hatalomra kerülését elősegítő stratégiánál is. Sem a Portugál Kommunisták Pártjának, sem a Szocialista Pártjának, sem a Fegyveres Erők Mozgalmának nem volt stratégiai elképzelése az államosításról az 1974–1975-ös periódusban.

Az államosítási folyamat eredményeként az állam gyakorolta az ellenőrzést a vállalatok fölött. Ez azzal a kettős következménnyel járt, hogy a gazdasági recesszió közepette az állam kockázatot kényszerült a gazdaság terén, továbbá azzal, hogy a tulajdon problémáit objektíve a munkások döntötték el. Középtávon – egy évtizeddel később – a bankok és az államosított gyárak visszakerültek korábbi, kárpótlásban részesített, tulajdonosaikhoz.

Am ez a folyamat, amelynek megvan a kezdete is, a vége is, saját első fejlődéssel rendelkezik; abban a pillanatban, amikor az államosítás megtörténik, a munkások győzelmét, a kapitalista rendszer vereségét, az élesedő osztályharcot jelenti, amely a magántulajdon és a hatalom kérdését állítja a portugáliai osztályharc középpontjába. És ettől kezdve a forradalom története egyben a munkások és a társadalom középső szektorai körében megnyilvánuló óriási önbizalom története is, amire 1975. március 11-én tettek szert; akkor nyerték el a tömegek azt a bizonyosságot, hogy győzni tudnak, hogy képesek megkérdőjelezni a termelőerők magántulajdonát, és aztán ez a magabiztosság futótűzként terjedt át az egész országra, mivel ez az elem az 1975 júliusában, az ún. „forró nyár” idején kezdődő forradalmi válság lényegét alkotta.

A Portugáliában a forradalom idején végbement államosítások történetének kutatásával gyakorlatilag még senki nem foglalkozott. Csak

az államosítás egyes eseményeinek időpontját ismerjük, és azt tudjuk, mely szektorokat államosították. Azonban szinte minden további adatot pontosítanunk kell: így azt, milyen volt a társadalmi helyzet az államosított vállalatokon belül; volt-e vajon ezeknél a cégeknél és ezekben a gyárakban munkásellenőrzés. Kik voltak az államosított gyárakban a munkások vezetői és a termelés irányítói? A Kommunistá Párt, a Szocialista Párt, netán a szélsőbal? Milyen erős volt ezeknek a pártoknak a vállalatokra gyakorolt befolyása akkor, amikor ők irányították a szakszervezeteket és munkásbizottságokat? Mikor kezdődött a cégek magántulajdonának megkérdőjelezése – objektíve, illetve szubjektíve? Hány céget államosítottak azért, mert csődbe ment, gazdasági összeomlás fenyegette, és hányat azért, mert igazgatóik tartottak a munkásellenőrzéstől? Milyen politikai és gazdasági következményekkel jár, ha egy szektort csak részlegesen államosítanak? Az államosított cégek hány százalékában történt meg, hogy a cégvezetők végül elmenekültek Portugáliából? Mely pártok támogatják az államosítást, és milyen társadalmi körülmények közepette teszik ezt? Mikor és milyen társadalmi feltételek között kezdődik meg a cégek visszaadása a korábbi tulajdonosoknak?

Mindezen problémák közül az a leglényegesebb kérdés: milyen messzire ment el a munkásellenőrzés (az ellenőrzés kiterjedt-e a termelésre, mikor és kinek készültek a termékek) a portugál forradalom idején? Más szavakkal, vajon az államosítás a kollektivizálás felé tett átmeneti lépés volt-e vagy sem?

Államosítanak a munkások

Portugáliában a forradalom után, a rezsim összeomlását követően alig egy hónappal került sor az első államosításra. 1974. május 21-én a Vízművek dolgozói elfoglalták az üzem központját, és követelték az államosítást. A cég új nevet kapott: Empresa Portuguesa de Águas Livres (EPAL). Újabb államosításokra csak azután került sor, hogy 1974 nyarán elfogadják a gyarmatok függetlenségét deklaráló törvényt. 1974 szeptemberében a 450-es, 451-es és 452/74-es rendeletek államosítják a Portugál Bankot, az Angolai Bankot és a BNU-t, ami Medeiros Ferreira szerint „az első olyan lépés, mely lehetővé teszi a portugál állam számára, hogy elfoglalja azt az egyetlen helyet a dekolonizáció pénzügyi következményeinek levezénylésében, amely hivatalosan a július 27-én meghozott 7/74-es törvénnyel vette kezdetét” (Ferreira 1993, 114).

Tény, hogy a gyarmatok elvesztése arra készítette a portugál kapitalizmust, hogy a centralizáció eszközeihez folyamodjon azért, hogy a gyarmatokhoz kötődő gazdaságból meg tudja őrizni mindazt, amit csak lehet. Ugyanakkor nem szabad alábecsülnünk a forradalmi küzdelemnek az anyaországban játszott szerepét ezeknek az intézkedéseknek a

bevezetések: először is, 1974. április 25-ét követően a dekolonizáció tempóját is jelentősen meghatározta a forradalom dinamikája; aztán, a banki dolgozók szakszervezete 1974. április 25-étől kezdve súlyos küzdelmek részvevője volt, és az állam csak Spinola 1974. szeptember 28-i jobboldali puccsának bukását (ami a munkásoknak köszönhető) követően fokozta a hitelintézetek fölötti ellenőrzést, így például az október 12-i 540-A/74-es rendeletben. A banki dolgozók szakszervezetében rendkívül kiélezett küzdelem folyt, és 1975-ben a Portugál Kommunista Párt végül Oportóban és Lisszabonban kénytelen volt átadni az irányítást a Szociáldemokrata Pártnak. Ez azt mutatja, hogy a banki dolgozók erősen fogékonyak voltak a társadalmi változásokra; ez a fogékonyság öltött testet 1974. szeptember 24-ét követően, amikor a dolgozók kezdték követelni a magánbankok államosítását, például úgy, hogy nyilvánosságra hozták, hogy a Banco Espírito Santo² és a puccs mögött álló csoport szoros kapcsolatban áll egymással.

Az államosítások zömére 1975. március 11. és 1975. májusa között került sor. 1975. március 11-én a bankot elfoglaló dolgozók azt követik, hogy államosítsák a bankokat. Március 12-én a Forradalmi Tanács, amely ezen a napon alakult meg, bejelenti a bankok államosítását (ebből a külföldi bankok kimaradtak), majd március 24-én a biztosító intézetek államosítását is. Április 14-én Lisszabonban és Oportóban tömegek tüntetnek, követelve, hogy a bankokat államosítsák.³ Április 15-én a negyedik átmeneti kormány döntése nyomán számtalan, a frissen kisajátított pénzügyi csoportokhoz tartozó céget államosítanak, többek között a nemzetgazdaság alapvető szektoraiba tartozókat, így az olajtermelést, az elektromos műveket, a gázszolgáltatást, továbbá a dohányárut, a sör, a cement előállítását végző üzemeket, a hajózást, a malomipart, a hajóépítő és javító cégeket, a teherfuvarozást, a városi és helyi tömegközlekedést. E cégek jórészt, mint már említettük, azokhoz a nagy gazdasági csoportokhoz tartoztak, amelyek elképesztő bevételekre tettek szert az *Új Állam*, a Salazar-féle diktatúra időszakában; ilyen volt többek között a Champalimaud és az Espírito Santo üzletcsoport.

Elsősorban az ország északi részén sok vállalat, köztük több nagyméretű is, elkerülte az államosítást – így a parafa-feldolgozás, a cukorfinomítás, a textilipar és a borászati export. És éppen ezek a vállalatok voltak azok, amelyek később alapul szolgáltak az új magáncégek – így például Americo Amorim cégeinek – újjászervezéséhez; Amorim egyike azoknak a portugáloknak, akik a forradalom utáni évtizedekben emelkedtek a leggazdagabbak közé.

Az *Új Állam* doktrínája áldását adta a magánvállalkozásokra, de ezen időszakon belül az állami tulajdonú vállalatok (sector empresarial de Estado, SEE) is jelentősen megerősödtek, amint arra Silva Lopes (1996, 310) felhívta a figyelmet. Az államnak hatalmi vagy befolyási pozíciói maradtak a szállítás, az olajfinomítás, az elektromos művek, a bankszektor stb. területén. Becslések szerint az állami vállalatok az államosítást

megelőzően mintegy kétharmadát foglalkoztatták annak a munkaerőnek, amelyet az államosítást követően az SEE alkalmazott.

Az 1975-ben lezajlott államosítást követő első időszakban az SEE mintegy háromszázezer dolgozót foglalkoztatott, ez a teljes munkaerő közel nyolc százaléka, és a GDP 20-25 százalékát kitevő összértéket termelt. Ahogyan Silva Lopes (1996, 314, 315) mondja, igaz, hogy a portugál állam birtokolta Nyugat-Európa egyik legnagyobb üzleti szektorát, ám a folyamatok mégsem különböztek lényegesen attól, ami Franciaországban, Olaszországban, az Egyesült Királyságban és Németországban történtek. Ezekben az országokban az állami szektor a munkaerőnek átlag 10 százalékát foglalkoztatta.

Az államosítás a világszerte tapasztalható felhalmozási válság közepe tette zajlott; és bizonyos mértékben a módszer, amellyel megvalósult – azaz a munkásellenőrzés kizárásával –, arra mutat, hogy a portugál burzsoázia arra használta az államosítást, hogy képletesen szólva, miután gyűrűiket elvesztették, legalább az ujjukat megmentsék: vagyis hogy a vállalataikban zajló konfliktusoknak véget vessenek, és megmentsék cégeiket a felhalmozási válságtól. Ezt igazolja a kormányzó koalíciós pártok retorikája: a pártok kivétel nélkül arra szólították fel az államosított vállalatok dolgozóit, hogy tartsanak mértéket a követeléseikben, mondván, munkahelyük most már a portugál nép tulajdonában van. A pártok nyilván elfeledkeztek arról a tényről, hogy az állam és az általa irányított cégek kapitalisták maradtak. Medeiros Ferreira (1994, 116) például azt állítja, hogy az államosítás lehetővé tette a hadsereg számára, hogy ellenőrzése alá vonja a pénzügyi rendszert; Silva Lopes (1996, 316) pedig részletezi, hogyan járult hozzá az államosítás a gazdaságra háruló nemkívánatos hatások csillapításához.

Ez az interpretáció jól hangzik, ám véleményünk szerint felcseréli a célt az oda vezető úttal. A történet végét (vagyis azt, hogy a vállalatokat végül kompenzációval és előjogok biztosításával visszaadták korábbi tulajdonosaiknak) összekeverik a folyamattal, azzal, hogy a forradalmi folyamatban a munkások megkérdőjelezték a termelőeszközök magántulajdonának jogosságát. És, mint azt Arcary (2004, 75) megjegyzi, nem szabad felcserélni a forradalom lépéseit az ellenforradalom ténykedésével.

Az, hogy az államosítás milyen fontos cél volt a forradalom számára, elsősorban nem gazdasági hatásai miatt lényeges, és nem is a szocialista gazdaság lehetséges körvonalazódása miatt – a gazdaság és az állam továbbra is kapitalista maradt, és a külföldi bankok és üzleti vállalkozások elkerülték a beavatkozást –, hiszen mindez a kommunista vezetés támogatásával történt, pedig a kommunisták programja célul tűzte ki a „megváltást a külföldi imperializmustól”. Mint már említettük, az államosított iparágak a munkaerőnek mindössze nyolc százalékát foglalkoztatták.

Jelentőségük, valamint az a szerepük, hogy fordulópontot jelentenek a portugál forradalomban, abban gyökerezik, hogy az államosítás a munká-

sok követeléseinek hatására mentek végbe, sok esetben nagy létszámú munkásgyűlések döntései eredményeként, illetve úgy, hogy a munkások megszállták azokat a vállalatokat, amelyek államosítását követelték.

Az államosítások továbbá a munkásság kiemelkedő győzelmét is eredményezték, minthogy a magas (20-30%-os) infláció időszakában sikerült a reálbérek emelését és más szociális juttatásokat is kiharcolniuk (Lopes 1996, 320). És mindezt kompenzáció nélkül.

A heves osztályharc részeként a március 11-i puccsot követően sok kapitalistát, köztük jó néhányat az ország legtehetősebb tőkei közül, őrizetbe vettek, és/vagy arra kényszerültek, hogy Brazíliába meneküljenek; csak az 1970-es évek végén vagy még később tértek vissza Portugáliába, azaz akkor, amikor az egymást követő kormányok megkezdték a kompenzáció kidolgozását, amelyet elsőként a 80/77-es, október 26-án elfogadott törvény rögzített.

A Portugál Kommunista Párt politikája az államosítás kérdésében

A Portugál Kommunista Pártnak nem volt államosítási stratégiája vagy államosítási programja. A forradalom időszakában a párt kiadott egy sor dokumentumot, amelyek a földreform, a katolikus egyházhoz való viszony, a diákmozgalom és a szakszervezetek „egységessége” kérdésével foglalkoztak, de egészen 1978-ig kell várni, hogy napvilágot lásson az első olyan nyilvános állásfoglalás,⁴ amely az államosítás kérdéskörét elemzi – és különös hangsúlyt fektet arra, hogyan biztosítható e folyamat visszafordíthatatlan jellege –, akkor, amikor már az ellenforradalmi erők kerekedtek felül, vagyis amikor a párt defenzívában van.

A párt politikája egészen 1974 végéig az volt, hogy az államosítást nem veszi védelmébe. Ebben az értelemben a pártnak nem is jelent meg nyilvános felhívása. A nemzeti és demokratikus forradalom programját megfogalmazó Rumo á Vitória (a győzelemhez vezető út) 1965-ben született, és máig ez a hivatalos pártprogram; megfogalmazza „a bankrendszer, a biztosítótársaságok, a vasút, a légi és tengeri közlekedési vállalatok, a telefon- és távíró-társaságok, a bányászat, a villamos áram termelését és szállítását végző cégek és az ipar azon egyéb szektorai államosítását, amelyek monopolcsoportok kezében vannak”⁵, továbbá a külföldi bankok államosítását is, a kompenzáció lehetőségével. De a Plataforma de Emergencia (válságplatform), a Portugál Kommunista Párt által elfogadott program, amely a forradalmi időszak teendőit határozza meg, egyetlen szóval sem említi az államosítást, és célja a „magánbankok állami ellenőrzése, valamint a kormányzati beavatkozás abban az esetben, ha és amennyiben a bankok ténykedése nem esik egybe a nemzeti közösség érdekeivel. Meg kell erősíteni a kormányzati képviselők és állami ügyintézők szerepét”⁶; a dokumentum célul tűzi ki a tőkemozgások ellenőrzését és a bajban lévő kis- és középvállalko-

zások megsegítését, a kölcsönfelvételt, a gazdasági szabotázsakciók leplezését és megbüntetését és a tulajdon elkobzását abban az esetben, ha azt bírósági döntés hagyja jóvá. A Platform megfogalmazza még a vállalatok állami támogatását, illetve új állami vállalatok és közös vállalkozások létrehozását.⁷ Ez a politika, amelyet a harmadik átmeneti kormány fogadott el (ebben a kommunisták is részt vettek a szocialisták, a liberálisok és a Fegyveres Erők Mozgalmának képviselői mellett), támogatja a Banco de Portugal által delegált küldöttek működését, akiknek az a feladatuk, hogy meghatározzák a vállalatok és a banki menedzsment közötti együttműködés és támogatás formáit. Úgy tűnik, a párt olyan nagy jelentőséget tulajdonított ezeknek a küldötteknek/ügyvivőknek (a Platform⁸ is megemlíti őket),⁹ hogy mindenképp a maga embereit kívánta ezekben a pozíciókban elhelyezni.

Ebben a periódusban a párt gazdaságpolitikája arra fókuszált, hogy szorgalmazza és előkészítse az államnak a vállalatok működésébe való beavatkozását. A Portugál Kommunista Párt támogatta legkitartóbban a 660/74-es rendeletet, amely 1974. november 25-én lépett életbe. Mi több, 1977-ben felmerül a gondolat, hogy a kormány többi tagját éppen a Portugál Kommunista Párt meggyőző érvelése vette rá e határozat elfogadására.¹⁰ A rendelet előírta, hogy az állam avatkozzon be a vállalatok tevékenységébe, ha ott hanyagságot, tőke kivonást, a beszállítóknak való szándékos tartozást, adócsalást tapasztalnak. Összességében – a hivatalos adatok szerint – a forradalom időszakában a három tevékenységi szektorban és kb. 350 vállalatnál (amelyek mintegy százezer dolgozót foglalkoztattak) került sor állami beavatkozásra (Lopes 1996, 309). (A Portugál Kommunista Párt adatai szerint csak mintegy háromszáz vállalatnál történt állami beavatkozás.) Ám a beavatkozások többnyire (255 vállalatnál) 1975-ben zajlottak és különösen nagy számban történtek 1975. március 11-e után, ami arra utal, hogy még az államosításért folyó küzdelem csúcspontján is a kormányzat előnyben részesítette a beavatkozást az olyan cégeknél, ahol szociális harcok, gazdasági problémák, szabotázsakciók vagy mindezek együtt fordultak elő. Gyakorlatilag csak a közepes és a nagyvállalatok voltak a beavatkozás tárgyai. A kisebb cégek általában öngazgatással működtek.

Az intervenciók politikát a forradalom idején mindvégig alkalmazták. 1975. május 12-én és május 29-én adja ki a negyedik átmeneti kormány a 222-B/75-os és a 422/76-os számú rendeleteket, melyeknek célja megegyezik a november 25-i 666-os rendelet céljával, és amelyek a közigazdász José da Silva Lopes szerint legalizálták azt az állapotot, amelyet a munkások teremtettek a vállalatoknál:

„A szociális konfliktusok kirobbanásával az április 25-öt követő első hónapban sok vállalat dolgozói elűzték munkaadóikat vagy azok képviselőit, azzal vádolva őket, hogy szabotázsakciókat, a diktatúrával való együttműködést, a munkaerővel szembeni elnyomást stb. tapasztalnak. Ugyanakkor, a vállalatoknál tapasztalható romló gazdasági feltételek

fenntarthatatlan helyzetbe sodorták a cégek jó részét, mert nem volt likviditásuk vagy csődöt jelentettek, és ez a helyzet sok tulajdonost arra készítetett, hogy hátat fordítson a vállalatnak. Annak érdekében, hogy megvédjék állásukat vagy hogy a tőke tulajdonosaitól minden hatalmat megszerezzenek, a munkások az érintett vállalatoknál átvették a termelés irányítását, és az állam támogatását kérték, hogy vissza tudjanak térni az üzleti életbe.

A kormány így arra kényszerült, hogy egy sor rendeletet fogadjon el, amelyek az ilyen és ehhez hasonló helyzeteknek jogi háttérrel biztosítanak. [...] Ezek a rendeletek alapozták meg és szabályozták a magánvállalatoknál az állami beavatkozást, noha ideiglenes intézkedéseként, mindaddig, amíg a termelőeszközöket vissza nem adják tulajdonosaiknak.” (Lopes, 1996, 308)

1974 novemberéről, de különösen 1975 januárja és márciusa között, a kommunista párt számos vezetője sürgeti beszédében, hogy „a párt dolgozzon ki stratégiát a monopóliumokkal és a nagybirtokokkal szemben”.¹¹ 1975 februárjától a párt politikájának fókuszába kerül az agrárkérdés is. A Portugál Kommunista Párt számos konferenciát szervezett Ribatejóban és Alentejóban, hogy megismertesse és megvédje a földdel kapcsolatos politikai álláspontját. Ugyanakkor azonban a Portugál Kommunista Párt nem szólított fel mozgósításra az államosítás védelmében 1975 márciusát megelőzőleg.

1975. január 3-án a banki alkalmazottak gyűlése a bankrendszer államosítását követeli. A határozatot az *Avante!* a kilencedik oldalon közölte. A napilap e számában a címlapon szó esik a szervezeti egységről, a déli országrészben tartott parasztkonferenciáról, a munkások egyesült nemzeti konferenciájáról, a kommunista diákok szervezetéről és a diákok közösségi szolgáltatásairól, a szavazók regisztrációjáról, és olvasható a PIDE által meggyilkolt Militao Ribeiro emléke előtti tisztelgés. Szembeszökő, hogy a bankrendszer államosítását követelő határozat a lap utolsó hírei között szerepel, anélkül, hogy a címlapon említés történe róla. A tudósítás úgy fogalmaz, hogy „Követelték a bankrendszer államosítását a Fegyveres Erők Mozgalmának programjában kiemelt monopóliumellenes szempontok alapján”.¹² Továbbá azt is követelik a FEM programjában megfogalmazottakon túl, hogy a *saneamentos* (szó szerint: megtisztítás) a bankok igazgatói és felsővezetői körében is menjen végbe. A párt legközelebb 1975 februárjában az Egyesült Munkáskonferencián beszél majd az államosításról. A konferencia legtöbb bizottsága állást foglalt az államosítás mellett.¹³ Álvaro Cunhal kijelenti, hogy az államosítás csak akkor nyitja meg a szocializmus perspektíváját, ha munkásellenőrzéssel megy végbe. De ennek az ellenőrzésnek a demokratikus egység¹⁴ talaján, az állammal és a kormánnyal egyetértésben kell megtörténnie, mondja a kommunista párt vezetője:

„Mára lehetségessé vált a munkásellenőrzés a fokozatosan egyre demokratikusabbá váló állammal való szoros együttműködésben, mint-

hogy a fejlettebb struktúrákhoz való fejlődésünk átmeneti periódusában vagyunk. Ez a portugál forradalmi folyamat eredetiségének egy újabb, szintén nagyon érdekes aspektusa.”¹⁵

Az államosítás a párt politikájának központi eleme lesz, és március 11-től, illetve a negyedik átmeneti kormány hivatali ideje alatt a munkásellenőrzés kérdése – amit a párt mindig úgy határoz meg, mint ami nem az állam osztályjellegét, hanem csak az állami szervezeteket teszi kérdésessé – a kormánykörökben csak akkor merül fel, amikor a KP éles vitákat folytat a kormányzásról a Szocialista Párttal, azaz 1975 májusától.

A Portugál Kommunista Párt nem úgy fogja fel az államosítást, hogy azt a munkásság elsőbbségét élvező lépésnek tekinti. Az államosítást, mondja Medeiros Ferreira, „nagyértékű empirizmus és rögtönzés kísérte” (Ferreira 1993, 114). Véleményünk azonban nem egyezik meg e szerzővel akkor, amikor azt állítja, hogy januárban a Portugál Kommunista Párt úgy határozott, hogy „támogatja és élesíti a vállalatoknál tapasztalható konfliktusokat” (Ferreira 1993, 109). A munkások harcaival kapcsolatos kutatásaink során semmi sem igazolta ezt az állítást – éppen ellenkezőleg. Hammond, aki szintén tanulmányozta a munkásellenőrzés kibontakozását, hasonló konklúzióra jut: „1975 első hónapjaiban a PKP kitartott a mérsékletesség politikája mellett, és a legtöbb szakszervezet is követte példáját. Így aztán a mozgalom kicsúszott a kommunisták ellenőrzése alól, mivel olyan követelésekkel állt elő, amelyek jóval túlléptek azon a határon, ameddig a Kommunista Párt hajlandó volt elmenni.” (Hammond 1981, 421)

Az effajta empirizmus a forradalmi dinamika eredménye volt. Az államosítást 1975. január és március között nagy tömegmozgalmak előzték meg, amelyekben a leggyakrabban alkalmazott harci módszer a vállalatok megszállása és az a követelés volt, hogy a vállalatok vezetőinek körében történjék meg a *saneamento* (tisztogatás) (Ferreira 1993, 109). Úgy tűnik, hogy a Kommunista Párt, a többi párthoz hasonlóan, nem számolt ezzel a mozzanattal. Nem létezik olyan program, amelynek tárgya az ezen a téren elérhető győzelem lett volna. Húsz nappal az államosítások megindulás előtt – és már azt követően, hogy a legtöbb bizottság a Munkásság Egyesült Konferenciáján az államosítás mellett szavazott – a Portugál Kommunista Párt a Melo Antunes-féle programot támogatta, amelyben nem szerepel az államosítás, csak az, hogy az állam 51 százalékos tulajdonjoggal vegyen részt a vállalatok működésében.

1975. március 11. után a párt védelmébe veszi az ipar egyes szektoraiiban zajló államosításokat. Aktívan részt vesz azokban a demonstrációkban, amelyek a bankszektorban, a biztosító társaságoknál, a média-vállalatoknál, a bányáknál, a vasútnál követelik e lépést, és politikájának középpontjában a termelési harc áll. A március 14-i tüntetésen, amely a bankrendszer államosítását sürgeti, a párt egy felhívást osztogatott, amely a következőket tartalmazta:

„A bankrendszer államosítása elősegíti a munkások életszínvonalának emelkedését, továbbá segít a munkanélküliség és az infláció elleni harcban is. A gazdaság alapvető, mindmáig a nagy monopóliumok kezében lévő szektorainak állami ellenőrzése révén végül lehetőség nyílik arra, hogy megakadályozzuk a tőke külföldre menekülését, és a nyereséget a nép szolgálatába állíthatjuk.”¹⁶

A párt melegen ünnepli az április 15-i eseményeket, amikor is a nagy gazdasági csoportokat, továbbá ezek bankjai jórészét államosították (a Melo, a Champalimaud, az Espirito Santo stb. csoportjait), és úgy tekinti ezeket a lépéseket, mint a forradalom visszafordíthatatlanságának jelét.¹⁷

Ám ez a körülmény nem különbözteti meg sem a Kommunista Pártot, sem a párt vezetőit a többi pártoktól és pártvezetőktől. 1975. március 11-e és júniusa között az ország politikai vezetői kivétel nélkül támogatták az államosítást. Costa Gomes úgy vezette fel a bankok államosítását, mint „a legforradalmibb lépést, amely korunk Portugáliájában történt”¹⁸; a liberális Portugál Demokrata Párt (PPD) nyilvánosan hangoztatta, hogy a vállalatokat az alkalmazottaknak kell irányítaniuk.¹⁹ Mário Soares, a szocialisták vezetője szorgalmazta a bankrendszer és a biztosítás államosítását, továbbá földreformot követelt²⁰; és még a Portugál Ipari Konföderáció, a munkaadók szervezete sem ellenezte az államosítást azzal érvelve, hogy a vállalatirányításban jelen kell lennie a munkaadóknak, a munkavállalóknak és az államnak is²¹; ez arra a megoldásra emlékeztet minket, amit az 1980-as évek elején Portugáliában zajlott sztrájkokat követően javasoltak a pártok, így például 1984-ben a társadalmi párbeszédet; ekkor jött létre a társadalmi dialógust szervező intézet, amely a munkakörülmények kérdéseiben biztosít fórumot a munkaadók, a munkások és az állam képviselőinek.

Államosítás és az állam természete

Amikor 1975 márciusában sor kerül az államosításokra, a Portugál Kommunista Párt az államosított vállalatok dolgozóinak azt javasolja, hogy alakítsanak igazgatótanácsokat, amelyek élén a kormányzati és a munkásképviselők állnak.²² A kérdés, amely megosztja a pártokat és a munkaadókat egyaránt, az, hogy a kormánynak mely tagjai és melyik párt képviselői vegyenek részt ezeknek az igazgatótanácsoknak az irányításában. A harc nem az államosítás vagy a munkásellenőrzés kérdése körül folyt, hanem akörül, hogy milyen eszközökkel befolyásolják az államosított és állami irányítás alatt álló bankok és vállalatok adminisztrációjának összetételét.

Az államosítást a munkások hajtották végre, és a Forradalmi Tanács intézményesítette. A kormányt alkotó pártok ugyanakkor átruházták ezeket a vívmányokat a Forradalmi Tanácsra, ezáltal gyengítették a

munkásoknak a győzelemből fakadó magabiztosságát: „A nép hálásan köszöni Portugália történetének legforradalmibb törvényét” – ez állt a *Diário Popular* című lap első oldalán.²³ Ám a Portugál Kommunista Párt taktikája az adott helyzetben ugyanez volt – az államosításokat a Nemzeti Fegyveres Erőknek, a Forradalmi Tanácsnak tulajdonították annak a stratégiának a jegyében, hogy a Fegyveres Erőket a választások adta legitimitáció alternatívájaként meg kell erősíteni:

„A Portugál Kommunista Párt Központi Bizottságának Politikai Bizottsága tudatában lévén a Fegyveres Erők Mozgalma Forradalmi Tanácsa összetételének és első törvénykezési lépésének – a bankok államosításának –, teljes egyetértését nyilvánítja ki ezzel a döntéssel, amely a demokratikus folyamat továbbfejlődése és a konszolidáció szempontjából alapvető fontossággal bír.

A PKP KB Politikai Bizottsága felszólítja a munkásosztályt, a dolgozó tömegeket és a közvéleményt, hogy fejezze ki egyetértését ezzel a történelmi jelentőségű döntéssel.

A PKP KB Politikai Bizottsága azzal a javaslattal fordul minden demokratikus és népi erőhöz, hogy országszerte szervezzenek közös gyűléseket, demonstrációkat és tömegtalálkozókat, hogy ezáltal adjanak hangot a nép elégedettségének és erősítsék meg a nép és a Fegyveres Erők Mozgalmának szövetségét.”²⁴

1975-ben néhány szélsőbalos csoport kérdőre vonta a Portugál Kommunista Pártot a munkásellenőrzés és az államosítás eredményességét illetően. Tény, hogy mindkét problémakör ugyanahhoz a folyamathoz vezetett: a munkásellenőrzés nélkül és az üzleti titoktartás felszámolása híján végrehajtott államosítás korántsem vezetett a szocializmushoz való átmenethez. A Egyesült Demokrata Párt például közzétett egy szöveget: „Hisszük és a történelem már meg is mutatta e meggyőződésünk igazságát, hogy vészhelyzetekben a burzsoázia felhasználja az államosítást annak érdekében, hogy véget vessen a kapitalista anarchiának”.²⁵

A Portugál Kommunista Pártban ezeket a kérdéseket mellékesnek tekintették. A pártkörökben az államosítás folyamán született elmélet szerint az állam osztályszerkezete 1974. április 25. óta alaposan megváltozott. Egy szovjet közgazdász, a moszkvai egyetem professzora, Jurij Rubinszkij 1975 márciusában a Gulbenkian Alapítvány által az államosításról rendezett konferencián védelmébe vette a Portugál Kommunista Pártot:

„Ebben a kérdésben [Jurij Rubinszkij] különbséget tett a kapitalista országok bankjai államosításának jelentőségét illetően, mivel ezekben az országokban az államosítás nem jár együtt a gazdasági struktúra változásával. Nem ez a helyzet viszont a miénkhez hasonló, a szocializmusba való átmenet időszakát élő társadalmakban, és ennek következtében a bankrendszer államosításakor alkalmazott lépések jelentőségének tagadása nem több, mint dagályos kifejezések használata a nép félrevezetése érdekében.”²⁶

A munkások által a termelés és az elosztás hatékony kontrollja nélkül gyakorolt államosítást azzal az elmélettel igazolják, hogy ez az intézkedés a szocializmus megteremtése felé tett lépés, mivel az állam már nem volt kapitalista és a szocializmusba való átmenet jellemezte. 1978-as értékelésében a Portugál Kommunista Párt a vállalatirányítás munkásellenőrzésének kérdésével kapcsolatban megjegyzi, az államosított iparágakban jellemző a munkásság erőteljesebb „realizmusa”, „a munkabeszüntetések és sztrájkok itt kevésbé gyakoriak, továbbá a munkások sokkal szerényebb követelésekkel állnak elő”.²⁷ Vessünk egy pillantást a PKP vezetőinek beszédeire, amelyek 1975-ben, a forradalmi folyamat delelőjén hangzottak el a vasút államosítását kommentálva:

„A CP (a vasúttársaság) államosítását, ami a szocializmus győzelme elérésének sürgető és szükséges feltétele volt, és aminek végrehajtását tavaly január 5-én a Sport Pavilonban javasolták, a gyűlésen részvevő vasúti dolgozók ezrei lelkes támogató demonstrációval ünnepelték [...].

Hogy mit is jelent az államosítás, azt az egyik szóvivő így magyarázta: *Egy vállalat államosítása azt jelenti, hogy az adott cég a továbbiakban már nem tartozik egy munkaadó, egy tőkés vagy egy tőkéscsoport hatáskörébe, hanem kizárólag csak a nemzet, azaz a nép fennhatósága alá*”.²⁸ (A Szerző kiemelése.)

Ez az elemzés – vagyis az a gondolatmenet, hogy ami az államé, az a nemzeté, és ami a nemzeté, az a népé –, továbbá az a lépés, hogy az államosításokért a felelősséget teljes egészében a Fegyveres Erők Mozgalmának Forradalmi Tanácsára ruházta át, a Portugál Kommunista Pártot ugyanarra a csapásra terelte, mint amin azok jártak, akik szerint a munkások által elért eredmények az ő iránymutatásuk gyümölcsei, illetve azok érdeme, akik úgy vélték, a kapitalista termelési módnak a szocialista termelési módra való átmeneti időszaka könnyű és fájdalommentes periódus; és akik dédelgették a lehetőséget (melyet a Fegyveres Erők Mozgalma és a Szocialista Párt is nyilvánosan védelmébe vett), hogy ezt az átmenetet ugyanúgy le lehet vezényelni, mint ahogy a Fegyveres Erők Mozgalma a rendszerváltást lebonyolította, vagyis gyakorlatilag (a nagyvárosokban) veszteségek és áldozatok nélkül, és anélkül, hogy a hatalmat erőszakkal kellett volna megszerezni, magyarul: polgárháború nélkül.

A Szovjetunió akkori politikájának és a PKP történeti, elméleti megközelítéseinek elemzése egyaránt azt mutatja, hogy ez a politika korántsem a „portugál forradalom eredetiségéből” fakadt az 1970-es években. Abból a stratégiából eredt, amely a Portugál Kommunista Párt 1974-es „újjászervezéséből” következett – e szerint frontokat kell kiépíteni, hogy a kormányzást a liberális polgárság és a kispolgárság szektoraival meg lehessen osztani. E stratégia egyértelműen nemzetközi alapokra támaszkodott, melynek epicentrumában az imperialista országok és a Szovjetunió közötti együttműködési politika állt. A szocializmusba való

békés belenövés elmélete a Szovjetunióból származott. A Portugál Kommunista Párt által a különböző időszakokban képviselt álláspontok arra az egyszerű elképzelésre koncentráltak, hogy az országok többsége szocialista, más országok pedig anélkül juthatnak el erre a történelmi fokra, hogy meg kellene ragadniuk a hatalmat – ezt az elméleti fejtegetést olvashatjuk a párt elméleti lapjában, a *Problemas da Paz e do Socialismo*-ban (Kiernan 1997, 327).

E politikai alapon az állam fogalma is kacsringós kört jár be, és a párt mindenkori taktikai szükségleteinek rendelődik alá. Ha az 1967-ben megjelent *A Questao do Estado, Questado Central de Cada Revolucao* (Az állam, minden egyes forradalom központi kérdése) (2007) című pártkiadványban Cunhal azt állítja, hogy az államnak az a szerepe, hogy megvédje és megőrizze a burzsoázia hatalmát a proletariátus fölött, és biztosítsa a proletariátus kizsákmányolását, akkor elengedhetetlenül fontossá válik az állam természetének megértése, ha a hatalom megragadására kerül sor: „nem lehet az államot csak úgy átvenni, azt le kell rombolni” (Cunhal 2007, 23); vagyis akkor meg kell védeni a proletariátus diktatúráját, és végül, a tanácsokat is meg kell védelmezni mint a kettős hatalom megtestesítőit: „Leninnek és a bolsevikoknak az volt a legfőbb érdeme, hogy a szovjeteket nem »bevezették«, hanem hogy ezekben a tömegek által teremtett forradalmi szervezetekben felismerték a proletárhatalom testületeit” (Cunhal 2007, 32). 1974–1975-ben az egész államelmélet a politikai taktika szolgálatának rendelődik alá: időnként a párt követeli a *saneamentos*-t a fasiszta elemek eltakarítása érdekében, máskor pedig, mint az államosítások esetében láthattuk, egyenlőségjelet tesz a politikai rendszer változása és az állam jellegében végbement változás között, és végül, bevezeti a „szocializmus útjára lépett demokratikus Portugália” fogalmát, egy olyan koncepciót, amelyet gyorsan felad, amikor a „forró nyárnak” nevezett válság és a Fegyveres Erők Mozgalmával való konfliktus kirobban.

Ugyanakkor az államosítás folyamatában történik meg az, hogy a Portugál Kommunista Párt továbbviszi a fogalmat, mely szerint az ország már a szocializmushoz vezető úton jár; azaz továbbviszi azt az elméletet, amely fenntartja, hogy az államosítások, következésképp a menedzsment és az ellenőrzés kérdését illető felelősség az államot terheli, valamint azt a nézetet is, hogy az államosított vállalatoknál dolgozókat fel kell szólítani arra, hogy tanúsítsanak mérsékletet a társadalmi küzdelmek során.

Ugyanakkor azonban, mint arra John Hammond rámutatott – és mint ahogyan azt az államosított vállalatok jelentős kompenzációval kísért, a korábbi tulajdonosoknak való visszaadása hamar bebizonyította –, az állami beavatkozás és a termelés munkásellenőrzése összeegyeztethetetlen volt: „Az államosított és az interveniált cégeknél az állam közvetlen ellenőrzése beszűkítette a dolgozói ellenőrzés lehetőségeit” (1981, 423).

Amióta az államosítás elkezdődött, a korporatív irányítás és a munkásellenőrzés kérdése állandóan napirenden szerepelt. Közös irányítás, öngazgatás vagy munkásellenőrzés?

Az 1970-es években a fiatal liberálisok, baloldali munkások és reformista szakszervezeti vezetők körében állandó követelésként hangzott el a munkásellenőrzés (Brinton 1975, 13). Természetes, hogy ezek az eltérő társadalmi szegmensek eltérően értelmezték a munkásellenőrzés fogalmát. A témakört nagyszabású viták övezték és sok alapvető tanulmány, elemzés tárgya volt. Brinton például úgy véli, hogy a munkásellenőrzés a munkások „becsapásának” egyik eszköze, és arra alkalmas, hogy megakadályozza őket az öngazgatás megvalósításában, mivel az öngazgatás megkérdőjelezi a profitot (Brinton 1975). Ernest Mandel szintén úgy vélte, hogy a kapitalista vállalatok demokratikus ellenőrzésén túl a munkásellenőrzés fogalma kiterjeszthető az öngazgatásra is, ám csak átmeneti intézkedésként volna bármilyen értelme (Mandel 1973, 18–23). Hammond (1981, 415) minimális definícióval él: a munkásellenőrzés szerinte hatékony kollektív ellenőrzés a vállalatok működése fölött, és ezzel nyitva hagyja az ellenőrzés mértékének kérdését, ami az igazgatás problémáinak – mint például a munkaerő alkalmazása – ellenőrzésétől akár a megtermelt árucikkek elosztásáig terjedhet.

Az 1974–75-ös évek Portugáliájában a vállalatok fölötti ellenőrzés fogalmát többféle jelentésben használták; jelentett „az igazgatásban való részvételt”, a „bérek mértékének nyilvánosságra hozatalát” és a termelés fölötti ellenőrzést (Santos et al. 1976, 49–50). A politikai szervezetek és szövetségek nem figyeltek annak pontos megkülönböztetésére, hogy vajon a munkásellenőrzés a menedzsment fölötti ellenőrzést, a termelés és/vagy az elosztás feletti ellenőrzést jelenti-e, és vajon az ellenőrzést a munkások demokratikus gyűléseinek vagy a szakszervezeteknek kell-e gyakorolniuk.

E tanulmányunkban a munkásellenőrzésnek a szigorúan vett jelentését használjuk – *demokratikus* munkásellenőrzés a termelés és az elosztás folyamatai terén olyan vállalatoknál, amelyek élén kapitalisták álltak, ami egyben a *kereskedelmi titoktartás eltörlését* is jelenti. Ez a meghatározás kizárja mind a közös igazgatást, mind az öngazgatást, és a munkásellenőrzésre mint a kollektivizáláshoz vezető átmeneti eszközre tekint. Tehát ez a lépés azt jelenti, hogy a vállalatirányítás még inkább a kapitalisták, mintsem a munkások kezében van; továbbá azt jelenti, hogy a termelés és fogyasztás ellenőrzésének szintjén maradva (ezzel pedig elengedhetetlenül fontosá téve a kereskedelmi titoktartás eltörlését vagy másképpen fogalmazva, a könyvelés nyilvánossá tételét), azt a munkástanácsok vagy egyéb tanácsi formák végzik a gyárakban és a cégeknél, nem pedig a szakszervezetek. Ez a meghatározás volt – mint arra Hammond rámutat – a legnépszerűbb a baloldalon az 1960-as és

1970-es években, és az orosz forradalom nagy teoretikusainak fejtegetésein alapult.

Vlagyimir Iljics az egész bankrendszer államosítását szorgalmazta (nem pedig csak egyes elemeinek államosítását), ami a nagyipar és a kereskedelmi konzorciumok államosításával volt egyenlő (Lenin 1976, 61–62); azt is hozzátette, hogy „a kereskedelmi titoktartás eltörlése nélkül a termelés és az elosztás fölötti ellenőrzés nem lenne több üres ígéretnél” (1976, 65). Bürokratikus intézkedés lenne, nem pedig olyan, amely lehetővé tenné, hogy a munkások valóban gyakorolhassák az ellenőrzést. Az orosz forradalmárok a kérdéskörnek központi jelentőséget tulajdonítottak, és korántsem tekintették elméleti kérdésnek. Egy nappal azután, hogy 1917. november 7-én megragadták a hatalmat, kiadtak egy törvénytervezetet a munkásellenőrzés tárgyában. Így hangzik:

„1. Valamennyi, legalább 5 munkást és alkalmazottat (együttvéve) foglalkoztató, illetőleg legalább évi 10 000 rubel forgalmat lebonyolító ipari, kereskedelmi, banki, mezőgazdasági és egyéb vállalatnál be kell vezetni az összes termékek és a nyersanyagok termelése, tárolása és adásvétele fölötti munkásellenőrzést.

2. A munkásellenőrzést a vállalat összes munkásai és alkalmazottai gyakorolják vagy közvetlenül, ha a vállalat olyan kicsiny, hogy ez lehetséges vagy választott képviselőik útján, akiket közgyűléseken haladéktalanul meg kell választani, a választásokról jegyzőkönyvet véve fel és a megválasztottak neveit közölve a kormánnyal és a munkás-, katona- és parasztküldöttek helyi szovjetjeivel.[...]

4. E választott képviselőknek kivétel nélkül minden üzleti könyvbe és okmányba, továbbá tekintet nélkül minden anyag-, szárszám- és áruak-tárba és készletbe betekintést kell engedni.” (LÖM 35. 28)

A Portugál Kommunista Párt azonban a munkásellenőrzés olyan értelmezéséhez ragaszkodott, amely a fentiekben említett megközelítések egyikével sem azonosítható tisztán. A párt a termelési harc kontextusában kezd a munkásellenőrzés kérdéséről beszélni. De hogy a Portugál Kommunista Párt a munkásellenőrzés fogalmán mit ért, azt egyértelműen meghatározza²⁹: a bármiféle szervezetben – a szakszervezetekben, a társulásokban, a szövetkezetekben, a parasztligákban, a lakóközösségek alkotta bizottságokban – működő olyan munkásszervezetek, amelyek feladata a forradalom védelme és a termelési harc biztosítása, hiszen ez „a munkásosztály fő harci frontja”.³⁰ Ez a meghatározás a termelésben való részvételt (és nem ellenőrzést) jelenti, ami a szakszervezetekkel karöltve történik az üzleti tervek, az árak, a munkabérekről folytatott viták stb. kérdésében³¹ – és szigorúan a tárgyhoz kapcsolódik, ami nem más, mint a „termelési harc”.

A PCP számára a munkásellenőrzésnek csak akkor volt értelme, ha az alárendelődött a termelési harcnak, és nem ment túl azon, amit a párt a munkások „irreális követeléseinek” nevezett. Sok esetben, bár nem mindig, a munkásellenőrzés azt jelentette, hogy a szakszervezetek (ami-

kor a PKP irányította őket) részt vállaltak a vállalatirányításban, amely vállalatokat gyakorolta a kormány és a szakszervezet képviselői igazgattak. De jelenthette, hogy a munkásbizottságok – ha és amennyiben a PKP befolyása alatt álltak – ellenőrzést gyakorolnak a vállalat felett, vagy azt (mint azt a párt egyes vállalatokkal közölte), hogy ellenőrző bizottságokat³² állít a vállalatok élére, és ezek biztosítják „a termelési harcban a győzelmet”³³.

A Portugál Kommunista Párt 1975. május 18-án nagygyűlést tartott Vila Franca de Xirában, ahol Álvaro Cunhal beszédében (1976, 43–45) úgy fogalmaz, hogy „a jelen pillanat legnagyobb feladata” a „termelési harc”, és hozzáteszi, hogy ezt úgy kell véghezvinni, hogy véget kell vetni a sztrájkoknak és az „irreális követeléseknek”. Az 1975. június 28-án Campo Pequénoban, Veiga de Oliveirában rendezett nagygyűlésen a negyedik ideiglenes kormány kommunista szállítási és távközlési minisztere felidézte a TAP, a nemzeti vasúttársaság, továbbá számos busz- és szállítási társaság államosításával aratott győzelmet, és elítélte, hogy éppen ezeknek a vállalatoknak a dolgozói sztrájkhullámokat és számtalan követelést kezdeményeztek; ezeket a „reakció” által végrehajtott „szabotázsakcióknak” nevezte.³⁴ Ugyanebben a beszédben a miniszter javaslatot tett a közlekedési eszközök viteldíjának emelésére. És ugyancsak ezen a nagygyűlésen Victor Silva, a Mague egyik kommunista dolgozója védelmébe veszi a munkásellenőrzést.³⁵

A termelékenység stratégiai kérdés volt, a munkásellenőrzés pedig olyan fogalom, melynek jelentése a párt taktikai szükségletei szerint változott, minthogy alá volt vetve a termelési harc stratégiájának. Az elnevezés: a „termelési harc” sem a véletlen műve. A háborút követő európai újjáépítésre utal, felidézi azt a történelmi szerepet, amelyet a fasizmus bukását megelőzően a nagy tekintélyű kommunista ellenállás játszott, miközben az európai gazdaság romokban hevert; felidézi továbbá azt az álláspontot is, hogy az osztályharcot háttérbe kell tolni az összes nemzeti osztály közös erőfeszítése érdekében, mellyel a kapitalista gazdaságot kell talpra állítani, hiszen később ez a gazdaság biztosít majd a munkásoknak sokféle kedvezményt, amikor létrehozza a jóléti államot. Másképpen fogalmazva: Európa második világháborút követő újjáépítése nem mehetett volna végbe a kommunista vezetés részvétele és támogatása nélkül. Mint ahogy igaz ez a PKP-re is a Portugál forradalom során, mivel a párt kétségtelenül jelentős szerepet játszott a gazdaság stabilizálásában.

A PKP vezetésének társadalmi és gazdasági foratókönyve szerint, ha a termelés nem növekszik, akkor a helyzet gazdasági csőddel fenyeget – ami maga után vonja a reakciós puccsot; továbbá, mint már fentebb említettük, a párt azt az álláspontot képviselte, hogy Portugália már a szocializmus felé vezető úton jár. Ezért tehát a munkások nem a főnökeiknek, hanem a nemzetnek dolgoznak. Ennek az álláspontnak az igazolása érdekében a gazdaság bizonyos ágazatainak államosítását és az agrárreformot hozták fel példaként:

„A gazdaságunkért folytatott termelési harc a legközelebbi jövőben a forradalmi folyamat legdöntőbb tényezője lesz. A munkások tehát vagy újszerűen közelítik meg munkahelyi magatartásukat, vagy pedig minden erőfeszítés, amely a munkásosztály életszínvonalának emelésére irányul, csődöt fog mondani.

Az új munkaerőkölcnek meg kell felelnie az alapvető szektorok államosítása és a nagybirtokok kisajátítása politikájának, minthogy ezek a módszerek a szocializmus felé mutató gazdasági demokrácia elemei.

Egyfajta általános és irreális ellenálló akció, amely azon az alapon kérdőjelezi meg az államosított iparágak életképességét, veszélyesen alacsony foglalkoztatási szintünket és a hazai termelés igényeit, hogy azok a külföldi államoktól való függésünket könnyíténék, ellentmondana a forradalmi folyamat konszolidációjának, és csak a reakció profitálna belőle”.³⁶

A párt politikája a gazdaság stabilizálására irányul, ami azt is jelenti, hogy meg kell akadályozni a termelés folyamatosságát megakasztó jelenségek előfordulását, függetlenül attól, hogy ezek az akadályok a burzsoázia köreiből jönnek-e (gazdasági szabotázs, a vállalatokból a tőke kivonása), vagy a munkások köreiből (sztrájkok) származnak. Másfelől, a párt felszólítja a dolgozókat a termelés intenzívebbé tételére, az ingyenmunka végzésére, a munkaidő meghosszabbítására és a munkásellenőrzés egyéb formáira, amelybe beletartozik a termelés szemmel tartása, a tőkekivonás és a gazdasági szabotázs stb. megakadályozása. De ide tartozik a sztrájkok és munkáskövetelések féken tartása is.

E három politikai premisszát a dokumentumok mindig együtt emlegetik: „harc a termelésért”, „munkásellenőrzés”, „a sztrájkok és az irreális követelések féken tartása”. Így például az *Avante!* című lapban megjelent a Socel gyári munkásbizottság felhívása, amely kijelenti, hogy a termelési harc „a miénk és az értünk történik”.³⁷ Ugyanebben a dokumentumban a munkások úgy vélik, lehetséges, hogy a termelést ellenőrzésük alatt tudják tartani, de nem szabad engedniük, hogy a hatékonyság „egy meghatározott szintje alá süllyedjen a munkavégzés”.³⁸ Hallgassuk meg, mit mond Cunhal a baleizaoi Catarina Eufémiában:

„Köszöntöm a munkásokat, akik már három hete egy fillért sem kapnak a Corte da Condessától, de mégis kitartanak a termelési harcban.

Köszöntöm a Herdade dos Machados dolgozóit, akik beleegyeztek abba, hogy egyszeri fizetéssel is kitartanak azért, hogy a hatezer hektárnyi parlagon heverő földet művelésbe vehessék.

Köszöntöm a Sta. Vitória és az Evidel dolgozóit, akik megművelték Herdade do Outeiro földjeit és kifejezték akarataikat, hogy egy napi ingyenes munkával megtisztítják a napraforgó- és gabonaföldeket a gyomoktól.”(Cunhal 1976, 23–24)

Ez a politika széles konszenzust eredményezett a koalícióban, a Forradalmi Tanácsban, a Fegyveres Erők Mozgalmánál. A Szocialista Párt és a PPD kijelenti, hogy a nehéz helyzetben a dolgozói követelések

visszafogására van szükség.³⁹ Costa Gomes azt mondja, hogy a munka egyet jelent azzal, hogy „a forradalom pártján” állunk;⁴⁰ Ramiro Correira például azt nyilatkozza, hogy „a politikai hatalom a termelési harcot is magában foglalja”.⁴¹ Vasco Gonçalves május elseji beszédében teljes egyetértését fejezi ki a Portugál Kommunista Párt politikájával:

„Jelenlegi gazdasági válságunk a legalapvetőbb akadály, amit le kell küzdenünk. Ez a mi nagy bajunk okozója. És a győzelemhez rendelkezésünkre álló idő nagyon rövid. Vagy talpra állunk a magunk erejéből, a magunk erőfeszítéseivel, vagy pedig súlyos veszélybe sodorjuk a forradalmi folyamat tempóját, országunk jövőjét. Akkor pedig előre látható, hogy visszatér a fasizmus, a gazdasági függőség, elvesznek a szabadságjogok.

Küzdelmünk döntő jelentőségű. Felszólítok minden munkást, minden hazafit, hogy teljes erővel vegyen részt a termelési harcban, hiszen az itt elért győzelmen múlik a forradalom jövője. A termelési harc szükség-szerű lépés a gazdasági válság leküzdésére, és általa olyan feltételeket teremthetünk, amely gazdaságunk jövőbeli fejlődését a szocializmus felé vezető úton megalapozza.”⁴²

A GDP növekedési ütemének csökkenése drasztikus: az 1973-as 11,2%-ról 1,1%-ra esik 1974-ben, míg 1975-ben már negatívba fordul, -4,3%-ra zuhan vissza. A munkanélküliek száma 1975 első felére meghaladta a kétszázezret. A munkanélküliség növekedése féktelen: 1974 decemberében 177 000 munkanélkült tartanak nyilván, 1975 márciusában mintegy 200 000-et, és 1975 júniusában már közel 250 000-et (Rosa 1975, 10–16). Szélsőbalos csoportok a PKP-t támadják, és azt követelik, hogy a munkaidő csökkentésével teremtsenek több munkahelyet. Erre a támadásra a Portugál Kommunista Párt azzal reagál, hogy a bérek emelése és a munkaidő csökkentése „gazdasági katasztrófát” (Cunhal 1976, 46) eredményezne. A munkaügyi miniszter, Costa Martins, elment a Sinesbe 1975 június végén, és ott kijelenti, hogy a munkaidő nem csökkenthető, mert azzal csak a munkanélküliséget növelnék.⁴³

Vizsgáljuk meg alaposabban ezt a politikát, mert most érkeznek az események a válság és a forradalom csúcspontjára – következésképpen a marxisták szempontjából adottak a munkásosztálynak az ideális feltételek ahhoz, hogy tiltakozzanak, szervezkedjenek és megragadják a hatalmat. Az 1975-ben megfogalmazott követelések igazolják e feltevést. Cristovam (1982) készített egy összehasonlító elemzést az 1979-es sztrájkok alkalmával – vagyis már a forradalmat követő időszakban – elhangzott követelésekről, illetve az 1974–1975 közötti követelésekről, és ebben arra a megállapításra jutott, hogy 1974–1975 között a követeléseknek közel 15–22,7%-a közvetlenül is megkérdőjelezte az üzleti hatalmi központok szerepét (Cristovam 1982, 74), míg 1979-ben a követeléseknek alig 3,7%-a foglalkozott a vállalatirányítás problémájával. Továbbá, az 1974–1975 közötti időszak munkabér-követeléseiben, amelyek az összes követelés 39,8%-át tették ki, elsődlegesen egalitáriánus szel-

lem mutatkozik meg: a dolgozók mindenkinek egyenlő bért, a bérskála csökkentését, a minimálbér egységes, országos rögzítését követelték (Cristovam 1982, 76). A forradalmi korszakokra jellemzően újabb követelések is születnek, így például az egyenlő munka, az egyenlő bér, a vállalatokon belüli privilégiumok felszámolása.

A bérek megállapításáért folyó harc központi jelentőségű, mert a profitot kérdőjelezi meg. A Portugál Kommunista Párt politikája azonban – amelyet több ezer munkás utasított el, ahogyan az Cristovam elemzéseiből is látható – a profittermelő mechanizmusok és az értéktöbblet kivonásának konzerválását és stabilizálását fogalmazta meg. A termelési folyamatban felmerülnek bizonyos termelési költségek: változó tőke (bérek, *grosso modo*) és állandó tőke (nyersanyag, gépek stb.). A termelés során, mondja Marx, a munkások megtermelik a munkabéreiket, plusz azt az értéktöbbletet, ami az ún. nem fizetett munkából származik.

„De ami a *profitot* illeti, nem létezik olyan törvény, amely *minimumát* árazná. Nem mondhatjuk meg, mi csökkenésének végső határa. És miért nem állapíthatjuk meg ezt a határt? Azért, mert megállapíthatjuk ugyan a bér *minimumát*, *maximumát*. Csak azt mondhatjuk, hogy ha a munkanap határai adva vannak, a *profit maximuma* a *bérek fizikai minimumának*; és ha a bérek vannak adva, a *profit maximuma* a munkanap olyan meghosszabbításának, amely még összeegyeztethető a munkás fizikai erejével. A profit maximumának határa tehát a bérek fizikai minimuma és a munkanap fizikai maximuma. Nyilvánvaló, hogy e *maximális profitráta* és határa között a változatok mérhetetlen skálája lehetséges. Tényleges fokát csak a tőke és munka közötti szüntelen harc dönti el, mivel a tőkés állandóan arra törekszik, hogy a béreket fizikai minimumukra szorítsa és a munkanapot fizikai maximumára nyújtsa, míg a munkás állandó nyomást gyakorol az ellenkező irányban.

A kérdés a harcoló felek erőviszonyának kérdésévé oldódik fel.” (Marx 1964, 135)

Az államosítást követően is a munkaerőnek több mint 90 százaléka a magánvállalkozóknál dolgozott, és az állam is kapitalista maradt. Ilyen körülmények között a Portugál Kommunista Párt a termelési harcra szólít fel, ellenzi a béremelést, és azt kéri a munkásoktól, hogy korlátozzák követeléseiket. A „termelési harc” olyan politika volt, amelynek célja – kevés sikerrel, mivel nem övezte a munkások széles körű támogatása – a Portugál Kommunista Párt stratégiájának lényegi problémáját tükrözi: hogyan lehet az állami szervezetnek részévé válni úgy, hogy az állam osztálytermészetét megkérdőjeleznénk.

Amikor a Portugál Kommunista Párt arra szólította fel a munkásokat, hogy maradjanak a gyárakban, hogy megakadályozhassák a gazdasági szabotázsakciókat, akkor ez a felszólítás aligha akadályozta meg a munkásokat abban, hogy tovább menjenek – és ezt meg is tették, ami a bérköveteléseket, a munkahelyek csökkentésének elutasítását, a vállalatok

latvezetés felelősségre vonását illeti. Ám történelmileg mégis igazságtalan volna a PKP nyakába varrni mindazt, ami valójában a munkások felelőssége volt.

Az államosítással a munkások újabb lökést adtak a portugál forradalom kibontakozásának. Nélkülük nem tudnánk közelebb kerülni az 1975 nyarán kibontakozott forradalmi válság megértéséhez.

Jegyzetek

- ¹ Nacionalizacao da Banca – Grande Vitória de Povo. As Comissoes da Concelhia da Póvoa do Varzim e Vila do Conde do PCP. 1975. március 14. Documentos do PCP, Centro Documentacao 25 de Abril
- ² Comissões de Delegados Sindicais do Banco Espírito Santo e Comercial de Lisboa. Sabotagem Económica. Dossier Banco Espírito Santo. Lisboa, Diabril Editora, 1975, 39.
- ³ *Diário Popular*, 15 March 1975. 9 és 11.
- ⁴ *As Nacionalizações. Defesa e Dinamização. Textos da Conferência das Organizações do PCP para a Defesa e Dinamização do Sector Nacionalizado da Economia.* 11 and 12 March 1978. Lisboa, Edições Avante!, 1978, 52.
- ⁵ *VII Congresso Extraordinário do PCP.* In: Documentos políticos para a História do PCP. Lisboa, Avante!, 1974, 321.
- ⁶ *VII Congresso Extraordinário do PCP.* 359–362.
- ⁷ *VII Congresso Extraordinário do PCP.* 359–362.
- ⁸ *VII Congresso Extraordinário do PCP.* 360.
- ⁹ Comissões de Delegados Sindicais do BES e Comercial de Lisboa. Sabotagem Económica. Dossier Banco Espírito Santo. Lisboa, Diabril Editora, 1975, 39.
- ¹⁰ *As Empresas Intervencionadas.* Lisboa, Avante!, 1977, 7.
- ¹¹ Política Clara e Transparente. In: *Avante!*, 23 January 1975, 2.
- ¹² *Avante!*, 9 January 1975, 9.
- ¹³ *Avante!*, 6 February 1975, 5.
- ¹⁴ *Avante!*, 6 February 1975, 5.
- ¹⁵ *Avante!*, 6 February 1975, 5.
- ¹⁶ Nacionalização da Banca – Grande Vitória do Povo. As Comissões Concelhias da Póvoa do Varzim e Vila do Conde do PCP. 14 March 1975. Centro Documentação 25 de Abril
- ¹⁷ A Revolução é Irreversível. In: *Avante!*, 17 April 1975. 1.
- ¹⁸ *Diário Popular*, 15 March 1975, 9.
- ¹⁹ *Diário Popular*, 15 March 1975, 9.
- ²⁰ *República*, 24 March 1975, 11.
- ²¹ *República*, 22 March 1975, 16.
- ²² *República*, 15 March 1975, 1
- ²³ *Diário Popular*, 15 March 1975, 9.
- ²⁴ O PCP apoia a nacionalização da Banca. In: *Diário Popular*, 14 March 1975, 9.
- ²⁵ *República*, 24 March 1975, 8.
- ²⁶ Economista Soviético fala sobre Nacionalizações. In: *Avante!*, 17 April 1974, 7.
- ²⁷ *As Nacionalizações. Defesa e Dinamização. Textos da Conferência das Organizações do PCP para a Defesa e Dinamização do Sector Nacionalizado da Economia.* 11 and 12 March 1978. Lisboa, Edições Avante!, 1978, 52.

- ²⁸ Os ferroviários a favor da nacionalização da CP. In: *Avante!*, 10 Abril 1975, 7.
- ²⁹ O processo revolucionário e a batalha da produção. In: *Avante!*, 22 May 1975, 4.
- ³⁰ O processo revolucionário e a batalha da produção. In: *Avante!*, 22 May 1975, 1.
- ³¹ Não há meio caminho nem meias tintas. In: *Avante!*, 22 May 1975, 6.
- ³² Com o PCP pela Unidade Popular Rumo ao Socialismo. In: *Avante!*, 3 July 1975, 4.
- ³³ Com o PCP pela Unidade Popular Rumo ao Socialismo. In: *Avante!*, 3 July 1975, 4.
- ³⁴ Com o PCP pela Unidade Popular Rumo ao Socialismo. In: *Avante!*, 3 July 1975, 4.
- ³⁵ Com o PCP pela Unidade Popular Rumo ao Socialismo. In: *Avante!*, 3 July 1975, 4.
- ³⁶ A unidade da classe operária esteio da unidade de todo o povo. In: *Avante!*, 15 May 1975, 2.
- ³⁷ A batalha da produção: tarefa nossa e para nós. In: *Avante!*, 22 May 1975, 6.
- ³⁸ A batalha da produção: tarefa nossa e para nós. In: *Avante!*, 22 May 1975, 6.
- ³⁹ Coligação aceita unir forças contra a crise. In: *Diário de Lisboa*, 12 May 1975, 1, 20.
- ⁴⁰ O Trabalho enquanto forma de estar com a revolução. In: *Avante!*, 26 June 1975, 9.
- ⁴¹ O poder político passa pela batalha da produção. In: *Diário de Lisboa*, 9 May 1975, 1.
- ⁴² Discurso de Vasco Gonçalves no 1st May 1975. <http://www1.ci.uc.pt/cd25a/wikka.php?wakka=poderpol01>, consultado em 14 July 2009.
- ⁴³ A batalha económica precisa de um clima político propício. In: *Avante!*, 26 June 1975, 9.

Bibliografia

- Arcary, Valério 2006: *O Encontro da Revolução com a História*. São Paulo, Xamã
- Arcary, Valério 2004 :Quando o Futuro era Agora. Trinta Anos da Revolução Portuguesa. In: *Outubro*. São Paulo, Xamã, No. 11, 2004, 71–92.
- Brinton, Maurice 1975: *Os Bolcheviques e o Controle Operário*. Porto, Afrontamento
- Cristovam, Maria Luísa 1982: *Conflitos de Trabalho em 1979. Breve Análise Sociológica*. Lisboa, Ministério do Trabalho
- Cunhal, Álvaro 1976: *A Crise Política Militar. Discursos Políticos 5*. Lisboa, Edições Avante!
- Cunhal, Álvaro 2001: *Rumo à Vitória. As Tarefas do Partido na Revolução Democrática e Nacional*. Lisboa, Avante!
- Cunhal, Álvaro 2007: *A Questão do Estado, Questão Central de cada Revolução*. Lisboa, Edições Avante!
- Ferreira, José Medeiros António 1993: *Portugal em Transe (1974–1985)*. Mattoso, José (dir): *História de Portugal*. Lisboa, Círculo de Leitores, 1993. Vol. VIII.
- Hammond, John 1981: Worker Control in Portugal: The Revolution and Today. In: *Economic and Industrial Democracy*. London, Sage, vol 2., 1981, 413–53.
- Kiernan, V. G. 1997: Revolução. In: *Dicionário do Pensamento Marxista*. Rio de Janeiro, Jorge Zahar Editor, 1997, 324–327.

- Lenin, Vlagyimir Iljics 1976: *O Controle Operário e a Nacionalização da Indústria*. Lisboa, Estampa
- Lenin, Vlagyimir Iljics: A munkásellenőrzésről szóló rendelet tervezete. *LÖM* 35. 28.
- Lopes, José da Silva 1996: *A Economia Portuguesa desde 1960*. Lisboa, Gradiva
- Mandel, Ernest (ed.) 1975: *Contrôle Ouvrier, Conseils Ouvriers, Autogestion*. Paris, Francois Maspero
- Marx, Karl 1964 (1865): Bér, ár és profit. In: *MEM* 16. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Rosdolsky, Roman 2001: *Para Ler O Capital de Karl Marx*. São Paulo, Contraponto
- Rosa, Eugénio 1975: *A Economia Portuguesa em Números*. Lisboa, Moraes Editora

Források

- As Empresas Intervencionadas*. Lisboa, Avante!, 1977, 7.
- As Nacionalizações. Defesa e Dinamização*. Textos da Conferência das Organizações do PCP para a Defesa e Dinamização do Sector Nacionalizado da Economia. 11 and 12 March 1978. Lisboa, Edições Avante!, 1978
- Avante!*, órgão oficial do PCP, 1975
- Comissões de Delegados Sindicais do BES e Comercial de Lisboa. *Sabotagem Económica. Dossier Banco Espírito Santo*. Lisboa, Diabril Editora, 1975
- VII Congresso Extraordinário do PCP*. In: Documentos Políticos para a História do PCP. Lisboa, Avante!, 1974
- Diário Popular*, 1975
- Diário de Lisboa*, 1975
- Documentos do PCP, Centro de Documentação 25 de Abril, 1974–75
- O Programa do MFA e dos Partidos Políticos*. Alfragide, Edições Acrópole, 1975
- República*, 1975.

(Fordította: Baráth Katalin)

(A tanulmány a belgiumi Gentben 2010. április 13–16-án megrendezett Európai Társadalomtörténeti Konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.)